

Б. А. Прищепя

РАННІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ У ПОЛІСЬКИХ РАЙОНАХ ПОГОРИННЯ

В роботі дано характеристику слов'яно-руських городищ у поліських районах Погориння в межах Рівненської області. Аналізуються основні результати польових досліджень, висвітлюються процеси трансформації поселенських структур племінного періоду IX–X ст. і становлення міст XI–XIII ст. – Дубровиці та Степаня.

Ключові слова: середньовіччя, археологічні джерела, городище, місто, Волинське Полісся.

Дослідники історії Київської Русі приділяють велику увагу розробці питань виникнення і розвитку давньоруських міст. Сучасні успіхи цих досліджень в значній мірі пов'язані із залученням археологічних джерел [Куза, 1989; Кучера, 1999; Тихомиров, 1950]. Однак, в Південній Русі залишаються регіони, де питання ранньої історії міст висвітлені поки що незадовільно. Одним з таких регіонів є землі в нижній течії р. Горинь в межах Волинського Полісся.

На сьогодні маємо інформацію про 10 слов'яно-руських городищ IX–XIII ст. на території Рівненської обл. у нижній течії р. Горині (рис. 1). Перші відомості про ці пам'ятки знаходимо в «Археологической карте Волынской губернии» В.Б. Антоновича та короткому звіті про археологічну екскурсію Городоцького музею в 1899 р. [Антонович, 1901; Екскурсія, 1899, с. 213–214]. Важливі археологічні джерела про городища регіону були отримані під час розвідок Ю.В. Кухаренка у 1954 р., П.О. Раппопорта у 1961 р., І.К. Свешнікова у 1963 р., С.В. Терського у 1987 р. [Кухаренко, 1961; Раппопорт, 1967; Свешніков, 1982; Терський, 1993]. Пам'ятки неодноразово обстежувались автором починаючи з 80-х рр. XX ст.

© Б.А. ПРИЩЕПА, 2013

Більшість поліських городищ Погориння збереглися задовільно. Однак, середньовічні оборонні споруди літописних міст Дубровиці та Степаня були зруйновані під час розбудови цих поселень у наступні історичні періоди. Тому охарактеризуємо спочатку збережені городища регіону.

Городище біля с. Дюксин Костопільського району знаходиться за 0,5 км на південний захід від села, в урочищі «Хрещівка» на останці у заплаві правого берега р. Горині, навпроти впадіння в неї р. Стубли. Пам'ятка відома в науковій літературі з 60-х рр. XX ст., згадується у списку археологічних пам'яток Рівненської області [Державний архів Рівненської області, ф. Р–562, оп. 3, од. зб. 11, арк. 7], була обстежена С.В. Терським у 1987 р. В публікації подано схематичний план городища та відзначено, що в культурному шарі зустрічаються речові знахідки пізньотрипільської та милоградської культур, а також ранньослов'янський глиняний посуд IX–X ст. [Терський, 1993, с. 63–64].

Під час обстеження пам'ятки автором у 2007 р. встановлено, що останець має яйцеподібну у плані форму, його розміри 60×15–35 м, він підвищується над заплавою р. Горині на 10–12 м (рис. 2, 1). Поверхня майданчика має нахил на північ, різниця рівнів сучасної денної поверхні на південному і північному краях становить 2,0–2,5 м. Схили останця дуже круті з трьох боків (за виключенням північного), ймовірно, вони були ескарповані в давнину. Двома шурфами у південно-східній частині майданчика виявлено культурний шар завтовшки 0,75–0,85 м, насичений уламками ліпного посуду і крем'яними виробами пізньотрипільської культури та уламками

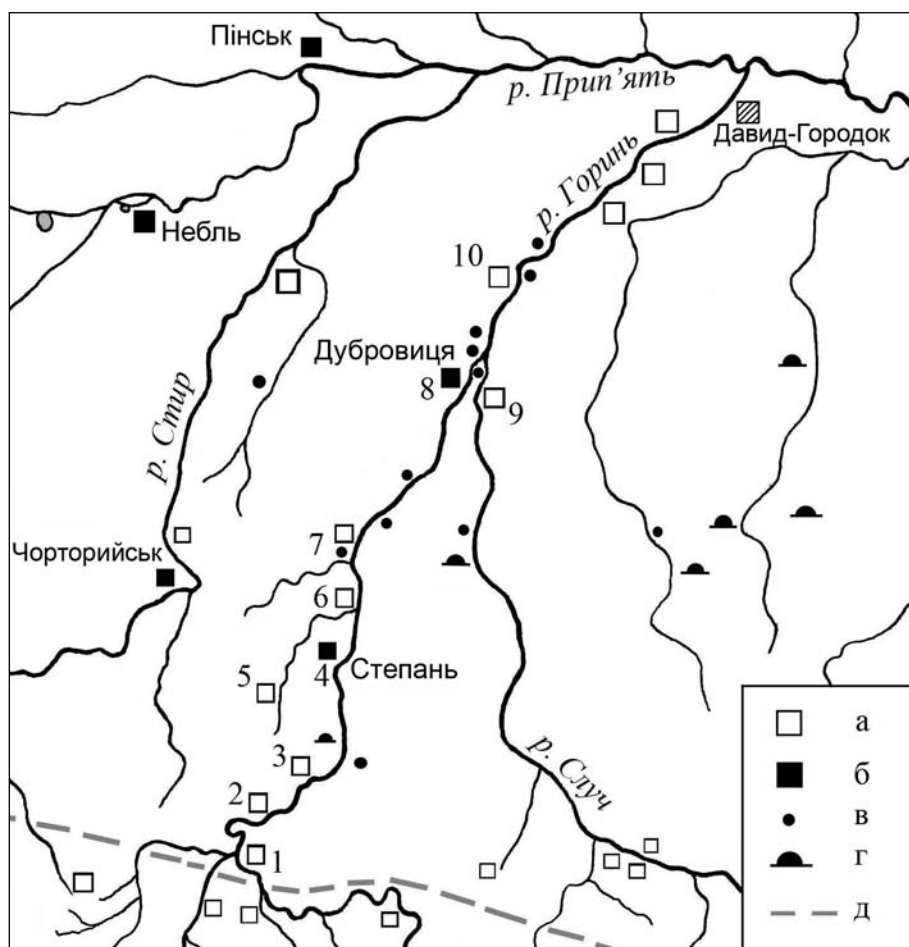

Рис. 1. Слов'яно-руські городища у поліських районах Погориння:
 1 – Дюксин; 2 – Бечаль; 3 – Злазне; 4 – Степань; 5 – Великий Мидськ;
 6 – Кричильськ; 7 – Городець; 8 – Дубровиця; 9 – Залужжя; 10 – Висоцьк.
 Умовні позначення: а – городище; б – літописне поселення; в – селище;
 г – курганний могильник; д – північна межа Волинської височини

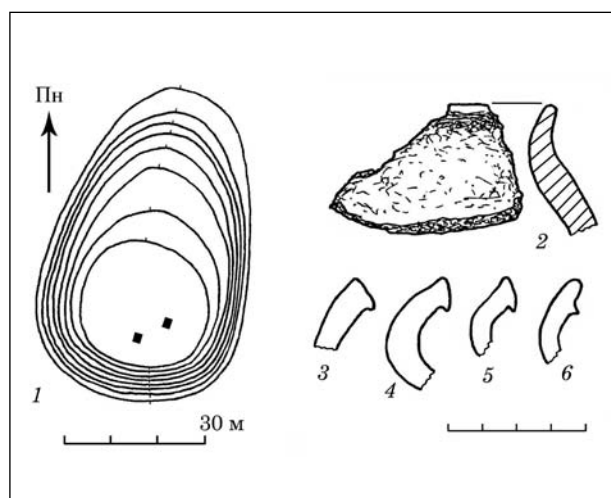

Рис. 2. Городище біля с. Дюксин:
 1 – план городища; 2 – вінець ліпного горщика;
 3–6 – профілі вінець гончарних горщиків

ранньослов'янських ліпних і гончарних горщиків IX–X ст. (рис. 2, 2–6) [Прищеп, 2007, с. 55–56].

Городище поблизу с. Бечаль Костопільського району знаходиться за 1 км на схід від села на високому лівому березі р. Горині в урочищі «Замчисько». Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 44], обстежена С.В. Терським у 80-х рр. XX ст. [Терський, 1993, с. 63].

У 2003 р. пам'ятки біля с. Бечаль були обстежені автором [Прищеп, 2003, с. 14]. Фортеця збудована на мисі, обмеженому з півдня долиною р. Горині, а з північного сходу – глибоким ярмом (рис. 3, 1). Майданчик городища підвищується над заплавою на 20 м, на ньому ростуть сосни. Вона має овальну в плані форму, розмірами 30–15×60 м, поступово знижується на схід, до стрілки мису, перепад рівнів сучасної денної поверхні становить 1,5 м. Із напільного (північно-західного) боку збереглась оборонна лінія – дугоподібний вал і рів перед ним. Вал у центральній частині має висоту 1,5 м, до країв

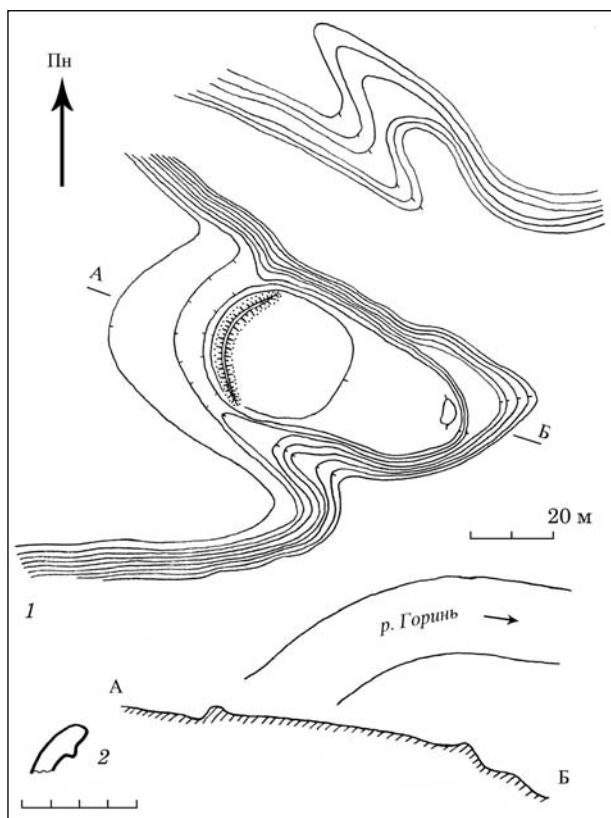

Рис. 3. Городище біля с. Бечаль: 1 – план городища; 2 – профіль вінця гончарного горщика

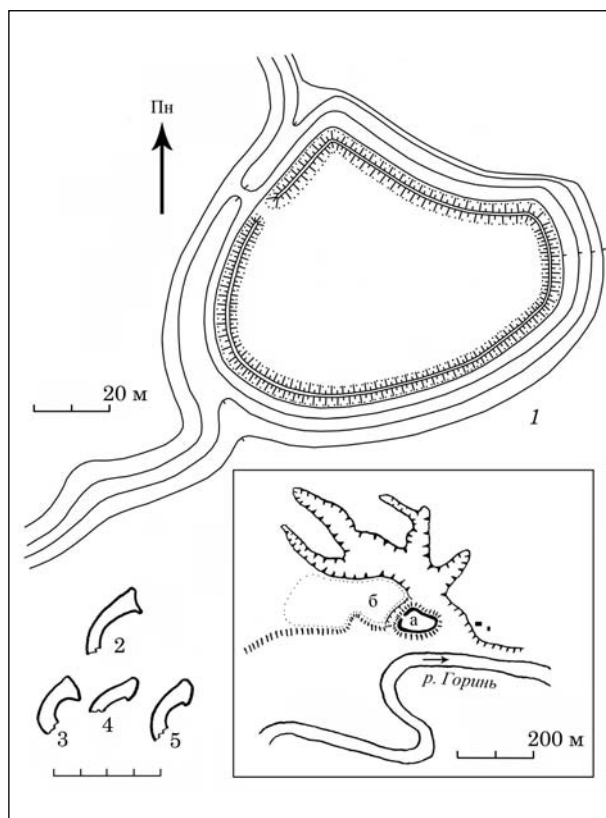

Рис. 4. Городище біля с. Злазне: 1 – план городища та схематичний план розташування городища (а) і селища (б); 2–5 – профілі гончарних горщиків

знижується. Рів інтенсивно розорюється, його сучасна глибина не перевищує 1 м, а ширина становить 5–6 м. На східному краю майданчика наявний курганоподібний насип, овальний у плані, заввишки до 1 м, пошкоджений траншеями. Нижче схил майданчика ескарпований. Від рівня сучасної денної поверхні на майданчику залягає гумусний супіщаний ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, в ньому трапляються поодинокі уламки гончарної кераміки рубежу I і II тисячоліть.

Синхронне городищу селище займає край високого берега р. Горині на захід від городища. На городях на площі 80×40 м зібрано уламки стінок та вінце гончарних горщиків (рис. 3, 2), ці знахідки дозволяють попередньо датувати селище X – початком XI ст.

Городище біля с. Злазне Костопільського району знаходиться за 1,5 км на північний схід від села, на лівому березі р. Горині в урочищі «Замковисько». Воно зафіксоване І.К. Свешніковим у 1963 р., але прив'язка дана до с. Волиця, яке розташоване за 6 км на північний схід від с. Злазного, біля верхів'їв р. Мельниці [Ауліх, 1982, с. 217]. Пам'ятка обстежувалась автором у 1987, 2001, 2002 рр. [Прищепта, 2001, с. 11; Прищепта, 2003, с. 15].

Укріплення збудували на мисі, обмеженому з півдня заплавою р. Горині, а з півночі та

сходу – ярмом (рис. 4, 1). Майданчик городища має неправильну трикутну форму розмірами 80×65 м, підвищується над заплавою на 15 м. Від продовження височини, з північного заходу, він відрізаний злегка дугоподібним у плані ровом завглибшки 7–9 м, завширшки до 10–12 м. По периметру фортеця оточена валом, висота якого з напільного боку досягає 3 м, а з інших – не перевищує 1,0–1,5 м. В'їзд на городище знаходився з північно-західної сторони, тут вал має пониження, а через рів проходить земляна гребля. Товщина гумусного ґрунту на городищі 0,4–0,5 м, в ньому трапляються уламки гончарних горщиків X – початку XI ст. (рис. 4, 2).

Селище тягнеться на захід від городища вздовж краю високого берега на протязі 150 м, його ширина 50–60 м. У підйомному матеріалі тут трапилися уламки ліпного посуду та крем'яні відщепи і знаряддя бронзового віку, а також уламки гончарних горщиків, в тому числі вінця X – початку XI ст. (рис. 4, 3–5).

Городище у с. Великий Мидськ Костопільського району знаходиться на східній окраїні села, на слабо вираженому підвищенні на заплаві лівого берега р. Мельниці в урочищі «Вали» (рис. 5, 1, 2). Пам'ятка відома в науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 45], її обстежили у 1929 р. польські археологи [Rauhut, 1960, s. 246], у 1976 р.

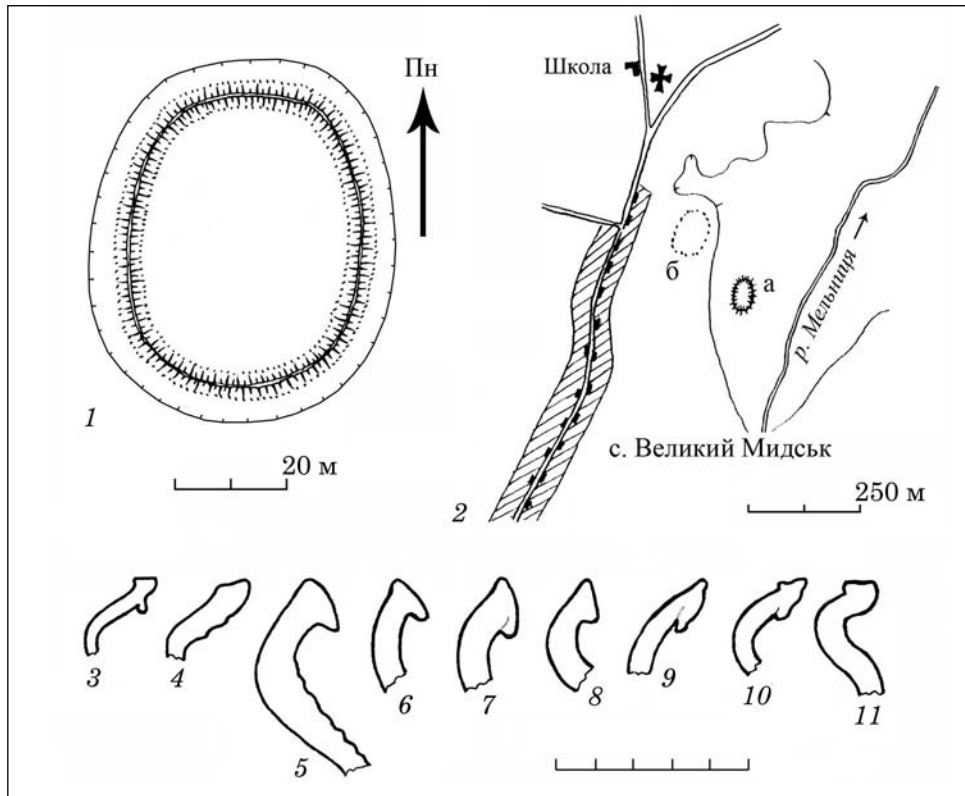

Рис. 5. Городище біля с. Великий Мидськ: 1 – план городища; 2 – схематичний план розташування городища (а) і селища (б); 3–11 – профілі гончарних горщиків

Ю. М. Нікольченко [Свешніков, 1982, с. 68], а в 1986 р. – автор [Прищеп, 1987, с. 15]. У 2011 р. пам'ятку обстежив М.Р. Хомич [Прищеп, 2011, с. 22–23].

Укріплений майданчик овальний у плані, розмірами 40×50 м, по периметру оточений валом заввишки до 2,5 м. Перед валом помітні сліди рову. Поверхня майданчика задернована, гумусний шар тут має товщину до 0,4 м, він слабо насичений знахідками, вдалося виявити кілька уламків стінок гончарних глиняних посудин Х – початку ХІ ст. і вінця горщиків ХІ ст. (рис. 5, 3, 4).

На захід від городища, на слабо вираженому мисоподібному виступі лівого берега р. Мельниці заввишки до 1 м над заплавою ріки Г.В. Охріменко у 80-х рр. ХХ ст. виявив давньоруське селище. На присадибних ділянках на площі 30×70 м було зібрано уламки гончарного посуду, які він датував ХІ–ХІІ ст. і прясельце із рожевого шиферу. Це селище у 2011 р. обстежив М.Р. Хомич. Територія пам'ятки використовується під сільськогосподарські угіддя. Ґрунт дерново-підзолистий, насичений гумусом, товщиною понад 0,5 м. У підйомному матеріалі на площі близько 1 га зібрано уламки гончарних горщиків Х–ХІ ст. та кінця ХІ – першої половини ХІІ ст. (рис. 5, 5–11).

Городище в с. Кричильськ Сарненського району знаходиться на південній околиці села,

на мисоподібному виступі високого лівого берега р. Горині, поблизу місця впадіння до неї р. Мельниці. Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця ХІХ ст. [Антонович, 1901, с. 45], обстежувалась у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городецького музею [Екскурсія, с. 213], у 1954 р. Ю.В. Кухаренком, [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1959 р. співробітниками РОКМ, у 1987 р. автором.

Площадка, на якій розташоване укріплення, обмежена з півдня заплавою ріки, а зі сходу – глибоким ярмом (рис. 6). Вона підвищується над заплавою на 15 м. Із заходу і півночі майданчик захищений дугоподібним у плані валом та ровом перед ним, а з півдня і сходу краї майданчика зруйновані земляними роботами. Однак первісні його межі ще простежуються, він мав овальну у плані форму і розміри 60×80 м (тепер збереглася ділянка розмірами 45×50 м). Оборонний вал має висоту до 2,5 м, глибина рову на північній ділянці становить близько 3 м, а західний відрізок поглиблюється на південь у бік заплави до 6 м.

Гумусний шар на майданчику городища має товщину 0,4–0,5 м, він слабо насичений знахідками – це уламки гончарних посудин «курганного типу». Під час обстеження у 1899 р. на городищі було знайдено залізні наконечник списа і сокиру.

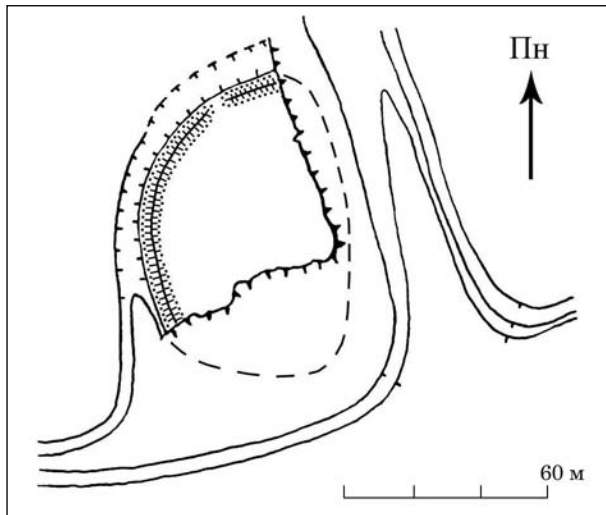

Рис. 6. План городища в с. Кричильськ

Сліди селища виявлені на височині на захід і північ від городища, зразу ж за оборонним ровом. Тут на присадибних ділянках зібрано уламки гончарних посудин X – початку XI ст.

Городище біля с. Городець Володимирецького району знаходиться за 3 км на північ від села, на окремому підвищенні на лівому березі р. Горині в урочищі «Замок». Пам'ятка відома у науковій літературі з кінця XIX ст. [Антонович, 1901, с. 46], обстежувалась у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городецького музею [Екскурсія, 1899, с. 213]. Під час розвідки в 1935 р. О.М. Цинкаловський знайшов на городищі уламки гончарних горщиків та залізного сокиру [Rauhut, 1960, s. 238]. Пам'ятку обстежили у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 37], у 1961 р. П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 76], у 1987, 2002 рр. Б.А. Прищепя і В.С. Чекурков [Прищепя, 2003, с. 3, 4].

Фортецю було збудовано на східному краю природного піщаного підвищення, що знаходиться в заплаві лівого берега р. Горинь (рис. 7, 1). Підвищення овальне в плані, розмірами 120×200 м, максимальна висота над заплавою 2,5–3,5 м, воно використовується під городи. Майданчик городища має неправильну округлу в плані форму, по периметру захищений валом, а з напільного (західного) боку було прокопано також рів. Вал заввишки 2,0–2,5 м і завширшки 6–8 м захищає майданчик розмірами 45×40 м. Із південного заходу вал має розрив на місці давнього в'їзду. З північного боку до укріпленого майданчика підходить русло Горині. В результаті розмиву берега зовнішній схил валу тут пошкоджено на ділянці завдовжки близько 5 м, вдалося простежити, що його насипано з місцевого жовтого піску. Рів має глибину 2–3 м при ширині до 10 м. Потужність гумусного ґрунту на майданчику становить 0,4–0,6 м, в ньому трапилося кілька уламків стінок давньоруських гончарних горщиків.

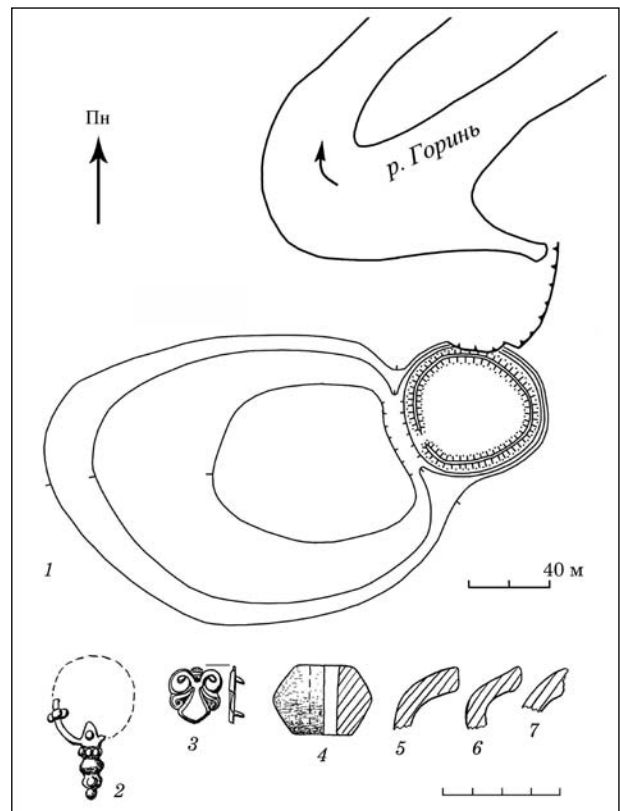

Рис. 7. Городище біля с. Городець:
1 – план городища; 2 – сережка; 3 – накладна бляшка; 4 – прясельце; 5–7 – вінця гончарних горщиків. 2, 3 – бронза; 4–7 – глина

Знайдена О.М. Цинкаловським на городищі залізна сокира має вирізний обух з виступами на тильній стороні і боковими виступами, відноситься до типу IV за класифікацією А.М. Кіричнікова, такі вироби були поширені у X–XI ст. [Кирпичников, 1966, с. 36].

Селище займає всю височину на захід від городища. У підйомному матеріалі тут зібрано крем'яні відщепи, уламки ліпних горщиків, глиняне прясельце доби бронзи. Найбільше знайдено уламків гончарного посуду, в тому числі вінця горщиків X – початку XI ст. (рис. 7, 5–7) та глиняне прясельце (рис. 7, 4). Металеві вироби представлені сережкою і накладною бляшкою (рис. 7, 2, 3). Бронзова сережка відлита у двобічній формі, вона імітує сережки із «гроноподібним завершенням», виготовленим у техніці зерні, які були розповсюджені у Середньому Подунав'ї у кінці I тис. Подібні до сережки з Городця вироби із розкопок Іскоростеня датовані другою половиною IX – першою половиною X ст. [Звіздцький, 2004, с. 78–85]. Бронзова накладна бляшка від поясного набору має аналогії серед знахідок із Києва, Херсонеса, Саркела. У Києві подібні прикраси трапилися в зрубній гробниці, дослідженій на площі Десятинної церкви [Каргер, 1958, с. 182–184, рис. 31]. Для подібної знахідки з Херсонеса А.Л. Якобсон приводить аналогію

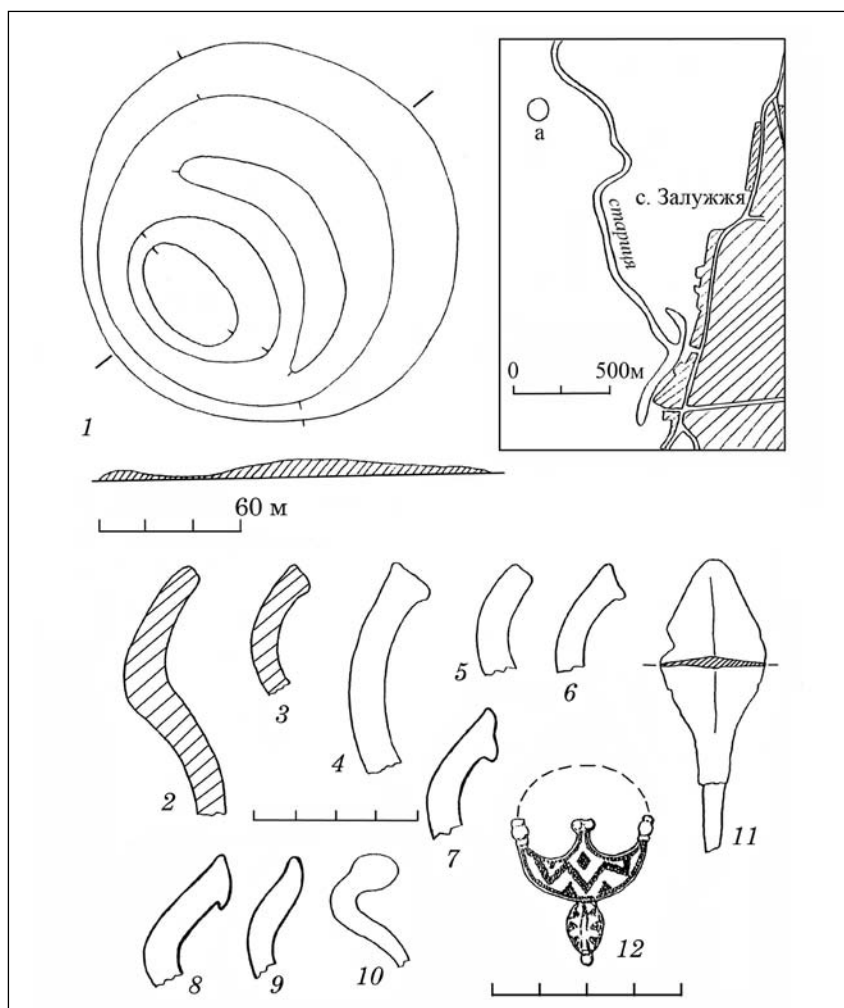

Рис. 8. Городище біля с. Залужжя: 1 – план городища; 2, 3 – профілі вінець ліпних посудин; 4–10 – профілі вінець гончарних посудин; 11 – залізний наконечник стріли; 12 – бронзова сережка

зі скарбу X ст., знайденого в Саркелі [Якобсон, 1959, с. 278–279]. Зібрані матеріали свідчать про те, що городище і поселення існували в X – на початку XI ст.

Городище біля с. Залужжя Дубровицького району знаходиться в урочищі «Біла Гора», за 1 км на захід від північної окраїни села, на окремому підвищенні у заплаві правого берега р. Случ. Пам'ятку обстежили у 1938 р. Р. Якимович [Rauhut, 1960, s. 256], у 1951 р. співробітники Рівненського краєзнавчого музею, у 1961 р. П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967 с. 74], а в 1988 і 1993 рр. автор [Прищепа, 1989, с. 22; 1994, с. 21–22]. Для поселення було вибрано піщаний пагорб, нині він пошкоджений у результаті дії вітрової ерозії, культурний шар поруйнований (рис. 8, 1). Сучасний діаметр підвищення близько 100 м, його висота не перевищує 3 м. У підйомному матеріалі тут зібрано велику колекцію виробів із глини та металів. Особливо багато трапляється уламків глиняного посуду, переважно горщиків. Найбільш ранні виготовлені вручну, мають горбкувату поверхню, у гли-

няному тісті наявна домішка шамоту (рис. 8, 2, 3). Такий посуд виготовлявся слов'янами у VIII–IX ст. Близько половини знайдених нами вінець належали гончарним горщикам IX – початку XI ст. Серед них є ліпні вироби, лише підправлені на гончарному колі (рис. 8, 4), але більшість уламків належить якісним горщикам «курганного типу» (рис. 8, 5–9). На городищі трапилися також вінця горщиків, що мають внутрішній округлий валик, вони датуються XII – першою половиною XIII ст. (рис. 8, 10). Із залізних виробів відзначимо черешковий наконечник стріли (рис. 8, 11) та уламок підковоподібної фібули. В колекції є місяцеподібна бронзова сережка, відлита в односторонній формі (рис. 8, 12). Її лицева поверхня прикрашена орнаментом, який утворюють кульки псевдозерні. Сережка близька до виробів «нітранського типу» Подібні прикраси знаходили на слов'янських пам'ятках кінця I тис., зокрема на городищах Монастирьок у Середньому Подніпров'ї, Листвин у верхів'ях Стубли [Максимов, 1988, с. 90; Чайка, 2009, рис. 62, 6, 8].

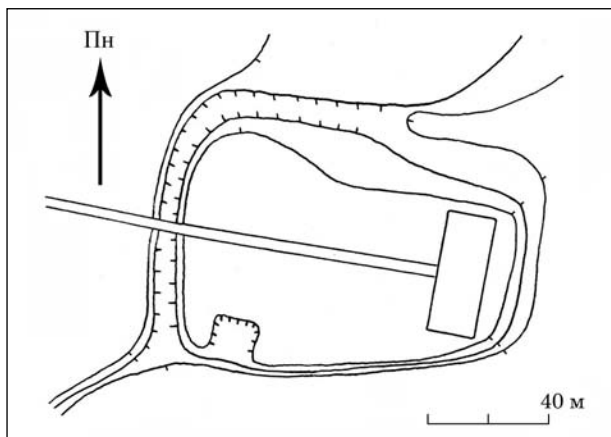

Рис. 9. План городища в с. Висоцьк

Аналіз археологічних знахідок дозволяє датувати городище в Залужжі часом від VIII до початку XIII ст.

Городище у с. Висоцьк Дубровицького р-ну розташоване на східній околиці села, на лівому березі Горині. Пам'ятку обстежили Ю.В. Кухаренко у 1954 р. [Кухаренко, 1961, с. 34], П.О. Раппопорт у 1961 р., І.К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, 1982, с. 57–58], автор у 1988 р. [Прищепя, 1989, с. 22]. Давнє укріплення було збудоване на мисі, що підвищується на 6–8 м над заплавою річки (рис. 9). Майданчик городища чотирикутний у плані, розмірами 95×75 м. Із північного і західного боків він захищений ровом завглибшки до 3 м, оборонні вали не простежуються. В культурному шарі на городищі зустрічаються уламки глиняного посуду XII–XIII ст. Поряд з фортецею існувало велике давньоруське поселення, його сліди виявлені на берегових схилах на південний захід і північний схід від городища.

Описані городища розміщені вздовж Горині від південного краю Волинської височини до кордону з Білоруссю на протязі 120 км. Більшість давніх фортець були збудовані на лівому березі Горині, лише городище у Великому Мидську знаходиться у верхів'ях р. Мельниці, лівобережної притоки Горині, а городище у Залужжі розташоване у нижній течії р. Случ, за 8 км від її впадіння в Горинь.

Відзначимо, що у поліських районах вздовж р. Стир відомо п'ять городищ IX–XIII ст. (Копелька, Колки, Старий Чорторійськ Волинської обл.; Бабка, Зарічне Рівненської обл.). А вздовж р. Случ нижче Новограда-Волинського три городища зосереджені в районі сіл Маринин і Більчаки Березнівського району Рівненської області, а нижче по течії впродовж 90 км аж до городища Залужжя не виявлено жодного укріплення. Ймовірно, такі відмінності у розташуванні городищ пов'язані як із особливостями заселення кожного із регіонів у середньовіччі, так і з різним ступенем їх вивченості.

Городища збереглися задовільно, вони були збудовані на мисах, мисоподібних виступах корінного берега чи окремих підвищеннях у заплаві (Городець), на останцях (Дюксин, Залужжя). Фортеці були захищені земляним валом по периметру та ровом перед ним. Бечальське городище мало вал і рів лише з напільного боку, а на городищі в Дюксині вал не простежується, лише схили пагорба були ескарповані. Більшість городищ мають площу від 0,15 га до 0,3 га. Малі городища характеризуються слабо вираженим культурним шаром X – початку XI ст., а пам'ятка в Дюксині датується IX–X ст. Ці дані, а також археологічні знахідки із розташованих поряд селищ свідчать, що такі фортеці використовувались населенням у IX–X ст. і якийсь час в XI ст. Городище в Залужжі існувало тривалий час, від VIII до XII ст. Виділяється розмірами городище у Висоцьку, його площа 0,6 га. Відзначимо також, що воно датується XII–XIII ст.

Над Горинню дві пам'ятки належать літописним поселенням – це Дубровиця (1183 р.) і Степань (1292 р.) [Літопис, 1989, с. 333, 452]. М.Ф. Котляр висловив припущення, що городище в с. Великий Мидськ слід ототожнювати із літописним Мичськом [Котляр, 1985, с. 64]. Цю думку підтримав М.М. Кучинко [Кучинко, 2006, с. 9–10]. Аналіз літописних повідомлень та археологічних джерел не дозволяє погодитись із такою локалізацією Мичська. Як свідчить літописна згадка під 1150 р., Мичськ знаходився на шляху з Волині до Києва, між містами Ушеськом і Здвиженем [Літопис, 1989, с. 236, 238]. Ще М.П. Барсов висловив думку, що Мичськ слід шукати в районі сучасного м. Радомишля Житомирської обл., при впадінні р. Мики в р. Тетерів [Барсов, 1865, с. 125]. До того ж одна з частин м. Радомишля має назву Микгород [Звіздецький, 2008, с. 123].

В Іпатіївському літописному зводі під 1183 р. згадується дубровицький князь Гліб Юрійович [Літопис, 1989, с. 333]. А отже Дубровиця в цей час була центром удільного князіння. У центральній частині сучасної Дубровиці збереглося небагато об'єктів, які можна використати для відтворення історичної топографії середньовічного міста. Чітко виділяється лише мисовий майданчик, на якому знаходиться дерев'яна Миколаївська церква (рис. 10, А). Із півдня він відокремлений від продовження корінного берега глибоким яром, а відгалуження цього яру на північний захід, вірогідно, є ділянкою давнього оборонного рову. Ю.В. Кухаренко, який обстежив центральну частину Дубровиці у 1954 р., припускав, що давнє городище займало саме цей мис і територію на північ від нього [Кухаренко, 1961, с. 34]. За 350 м на північ від Миколаївської церкви ділянка високого корінного берега також обмежена потужним яром, а на підвищенні за яром знаходиться костел Іо-

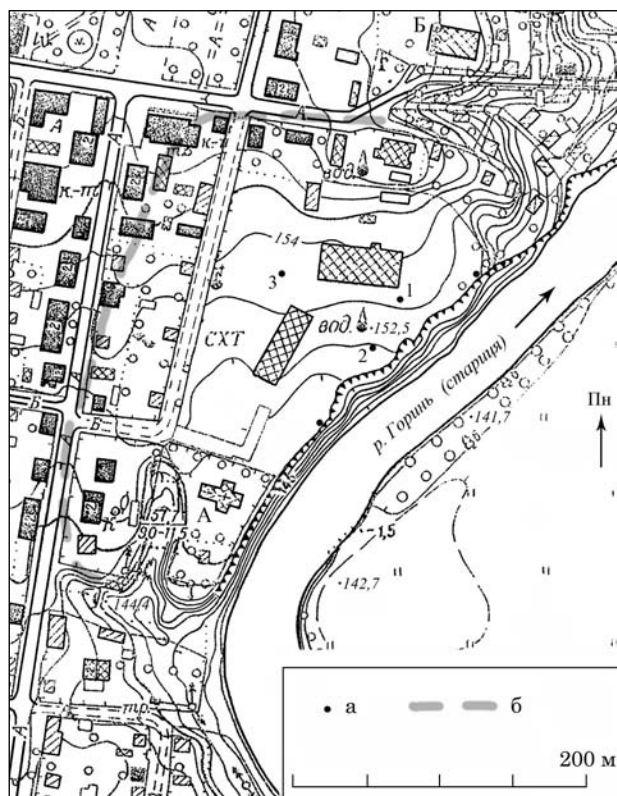

Рис. 10. План центральної частини м. Дубровиця. Буквами позначені: А – Миколаївська церква; Б – костел Іоанна Хрестителя. Умовні позначення: а – археологічні шурфи та зачистки берегового урвища; б – вірогідна лінія середньовічних укріплень

анна Хрестителя (рис. 10, Б). П.О. Раппопорт підтримав думку, що городище займало ділянку неправильної форми, обмежену з боків ярами, на високій терасі лівого берега р. Горині [Раппопорт, 1967, с. 75, 76].

В.Б. Антонович подає короткий опис Дубровицького городища: «насипане городище 6,5 сажень висоти і 35 сажень в окружності» [Антонович, 1901, с. 46]. Виходить, що це підвищення мало в діаметрі лише близько 12–15 м. Таке підвищення добре видно на плані містечка 1855 р., воно знаходилось на краю берегової тераси приблизно посередині між Миколаївською церквою і костелом Іоанна Богослова [Михайлишин, 2000, с. 143]. У середині XIX ст. на цій території знаходився парк володарів Дубровиці графів Плятерів і, вірогідно, вказане підвищення було спеціально сформованою ділянкою паркового ландшафту. Тому немає достатніх підстав визначати його як городище літописної Дубровиці, як це робить, наприклад П. Ф. Лисенко [Лисенко, 1974, с. 177–178].

Край берегової тераси поблизу Миколаївської церкви обмежили І.К. Свешніков у 1963 р. [Свешніков, 1982, с. 58] та автор у 1988, 1992 рр. [Прищеп, 1989, с. 22; 1993, с. 30–31]. У 2012 р. дочірнім підприємством

«Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ було проведено археологічну експертизу на терасі. Встановлено, що на ділянках вздовж краю тераси культурний шар повністю знятий, в шурфах під шаром будівельного сміття на глибині 0,3–0,4 м залягає материковий жовтий пісок (рис. 10, 1, 2). Культурний шар тут було зруйновано після Другої світової війни в ході будівництва та функціонування підприємства райсільгоспхімії. В шурфі, що знаходився за 100 м на захід від краю тераси, на глибині від 0,75 м до 1,2 м простежено культурний шар, слабо насичений дрібними шматками печини та уламками гончарного посуду епохи Київської Русі (рис. 10, 3). Найбільше археологічних знахідок зібрано під час зачистки ділянок берегового урвища, але культурні нашарування тут перевідкладені. Це уламки гончарних посудин XII–XIII ст., фрагменти ручки північнопричорноморської амфори, уламок скляного браслета. Враховуючи, що довжина берегового урвища, де зустрічаються знахідки епохи Київської Русі, становить близько 350 м, обмежена територія літописної Дубровиці може бути визначена в межах 3,5–4 га.

Степань згадується в Іпатіївському літописному зводі як центр удільного князівства в записі про події 1292 р.: «Тої ж зими преставився степанський князь Іван, син Глібів. І плакали за ним усі люди, од малого і до великого, і став княжити замість нього син його Володимир» [Літопис, 1989, с. 452]. Пізніше «Степань на Горині» названо серед волинських міст у «Списку руських городів дальніх і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1950, с. 219, 224, 235].

У центрі Степаня знаходиться давнє замчище, яке було центральним укріпленням за литовсько-польської доби (рис. 11, А), Рештки зовнішньої лінії давніх міських укріплень показані на плані Степаня, виконаному на початку XX ст. [Російський державний історичний архів, ф. 384, оп. 15, од. зб. 225, арк. 41]. Це чітко позначена смуга низини по лінії оборонного рову. Під час обстеження території міста у 2012 р. сліди рову у вигляді понижених ділянок з перепадом висот до 1,0–1,5 м були виявлені на північно-західному відтинку укріплень. Зовнішня лінія оборони починалася від низовини на південь від ділянки корінного берега, де знаходиться Троїцька церква (рис. 11, Б), проходила на північ до вул. Довгої і далі продовжувалася по дузі сучасної вул. Олени Теліги на схід до краю корінного берега р. Горині (рис. 11, В). Довжина ділянки корінного берега, обмеженого оборонним ровом становить близько 800 м, а максимальна ширина – 350 м. Укріплена міська площа за литовсько-польської доби становила близько 25 га.

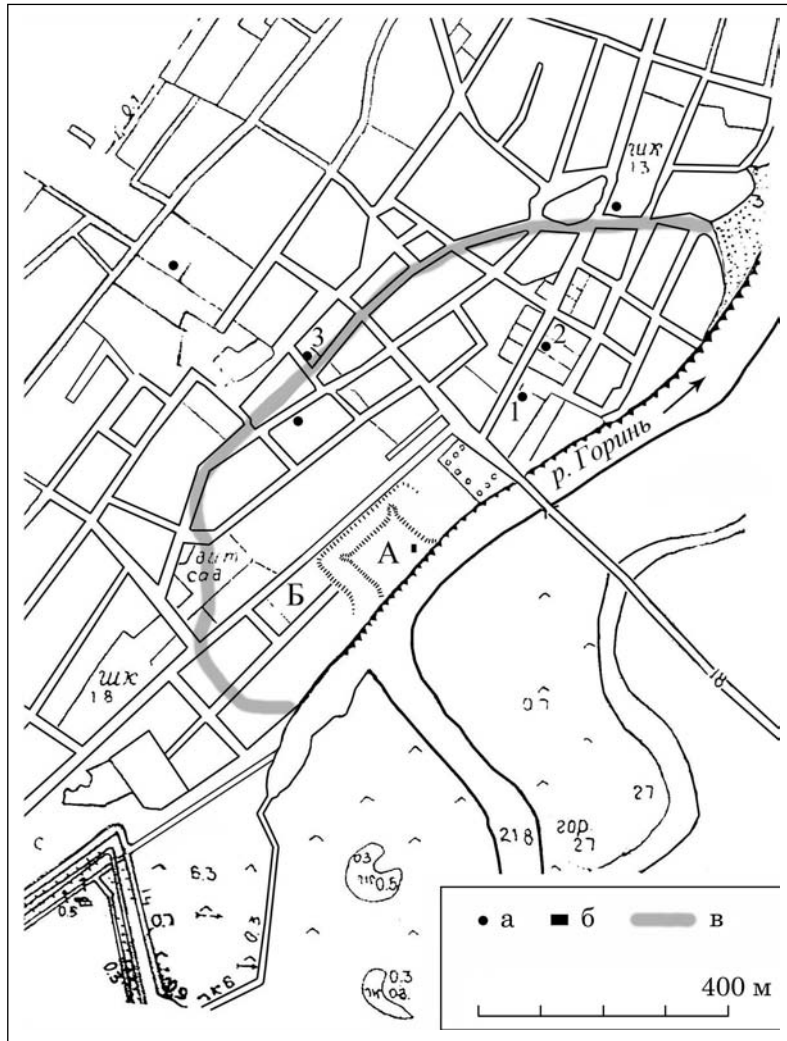

Рис. 11. План центральної частини смт. Степань. Літерами позначені: А – замок; Б – Троїцька церква. Умовні позначення: а – археологічні шурфи; б – розкоп; в – лінія оборонного рову середньовічного міста

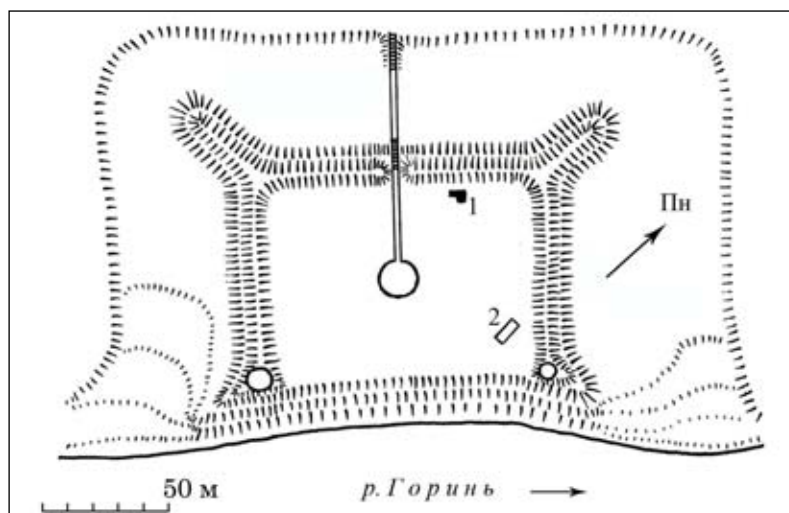

Рис. 12. План замку в смт. Степань. На плані позначені: 1 – руїни цегляної будівлі; 2 – розкоп 1981 р.

Замчище обстежувалось у 1899 р. під час археологічної екскурсії співробітниками Городоцького музею [Антонович, 1901, с. 45; Екскурсія, с. 213]. Його опис подано в роботі О.М. Годованюк, присвяченій характеристиці бастионних замчищ Волині [Годованюк, 1980, с. 85–87].

Степанський замок відноситься до групи дерево-земляних бастионних укріплень з планом правильної геометричної форми (рис. 12). Майже прямокутний замковий двір розмірами 80×60 м з трьох боків оточений земляними валами та ровами. На кутах валів знаходяться потужні бастиони. Висота валів по відношенню до рівня сучасної денної поверхні замкового двору становить близько 3,5–4,0 м, а над сучасним рівнем дна рову вони піднімаються на 9–11 м. Насип валу має в перетині форму трапеції. У центрі північно-західного валу знаходилась цегляна в'їзна башта. Це укріплення відображає загальноєвропейські тенденції розвитку оборонного зодчества. Воно датоване О.М. Годованюк кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [Годованюк, 1980, с. 87].

Культурний шар на майданчику степанського замку обстежив у 1954 р. Ю.В. Кухаренко [Кухаренко, 1961, с. 38]. Знайдені тоді уламки давньоруського гончарного посуду дозволили пов'язати саме цю ділянку з літописним поселенням.

У 1981 р. археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора на території замку були проведені розкопки [Прищеп, 1982]. Розкоп розмірами 10×4 м знаходився поблизу східного кута майданчика замку (рис. 12, 2). На цій ділянці потужність культурних нашарувань становить 2,8–2,9 м, нижче, під перехідним шаром залягає материк – щільний білий пісок.

Нами виділено вісім послідовних стратиграфічних шарів, які в північній частині розкопу залягають майже горизонтально, а в південно-східній прорізани котлованом давньої будівлі, стіни якої були складені із цегли на вапняково-піщанистому розчині. Стратиграфія нашарувань у розкопі (рис. 13): 1) шар дерну товщиною до 0,2 м; 2) світло-коричневий гумусний ґрунт залягає на глибині від 0,2 м до 0,55 м, містить бити цеглу, скло, уламки посуду XX ст.; 3) темно-сірий пухкий ґрунт завтовшки 0,6–0,7 м, насичений битою цеглою, уламками глиняних посудин, коробчастих кахлів XVII–XVIII ст.; 4) шар будівельного сміття завтовшки 0,4–0,45 м, залягає до глибини 1,5 м від рівня сучасної денної поверхні; тут зібрано шматки цегли-пальчатки, фракції вапняно-піщанистого розчину, уламки глиняного посуду та коробчастих кахлів XVII ст.; 5) світло-сірий ґрунт, насичений попелом, речових знахідок в ньому мало, його товщина до 0,2–0,3 м; 6) шар, що сформувався після великої пожежі; складається із попелу та вугілля, залягає до глибини 1,85–1,9 м, насичений уламками світло-глиняного посуду та

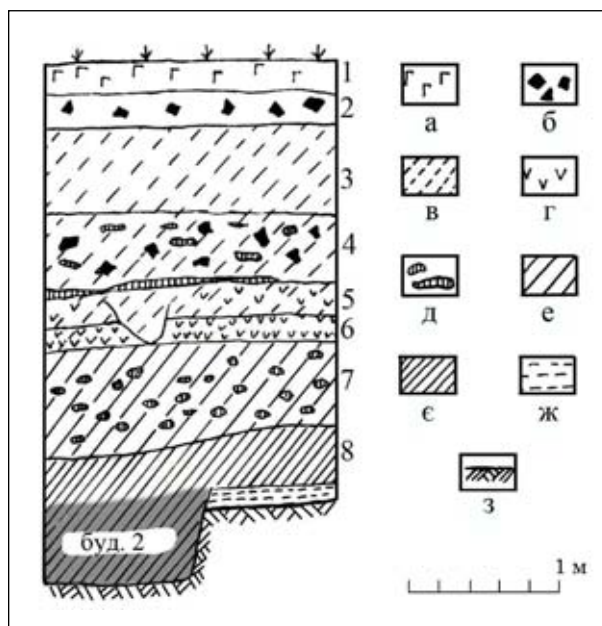

Рис. 13. Стратиграфічна колонка культурних нашарувань у розкопі на площадці Степанського замку.

Умовні позначення: а – дерновий шар; б – бита цегла; в – сірий ґрунт; г – вугілля і попіл; д – підсипка суглинку; е – світло-коричневий ґрунт; є – темно-коричневий ґрунт; ж – передматериковий шар; з – материк

іншими знахідками XVII ст.; 7) світло-коричневий ґрунт завтовшки 0,5–0,6 м, дуже щільний, насичений шматками печини та уламками керамічних виробів XIV–XIII ст.; 8) темно-коричневий ґрунт завтовшки 0,3–0,4 м, залягає до глибини 2,8–2,85 м, містить знахідки епохи Київської Русі.

У нижньому культурному шарі переважають фрагменти глиняного посуду, Більшість горщиків мають опуклі плічка, плавно вигнуту шийку, відігнуті назовні вінця із внутрішньою округлою закраїною (рис. 14, 9–15). Вінця з таким профілем з'явилися в кінці XI ст. і були особливо поширені в XII – першій половині XIII ст. В цьому шарі знайдено уламки семи скляних браслетів: чотири кручені та три гладенькі, три чорного кольору, інші – зелені (рис. 14, 16). Трапилися прясельця, виготовлені з рожевого шиферу та зі стінки посудини (рис. 14, 17, 18). Зібрано також невелику серію вінець із зовнішньою закраїною (рис. 14, 1–3). Вони належать горщикам так званого «курганного типу», які були поширені з IX до початку XI ст.

У 2011–2012 рр. дочірнім підприємством «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ були проведені археологічні експертизи в історичній частині смт. Степань. На ділянках по вул. Київській, № 4 і № 8 в шурфах простежено культурні нашарування потужністю понад 2 м (рис. 11, 1, 2). Однак, знахідок епохи Київської Русі не було виявлено. В той же час, під час обсте-

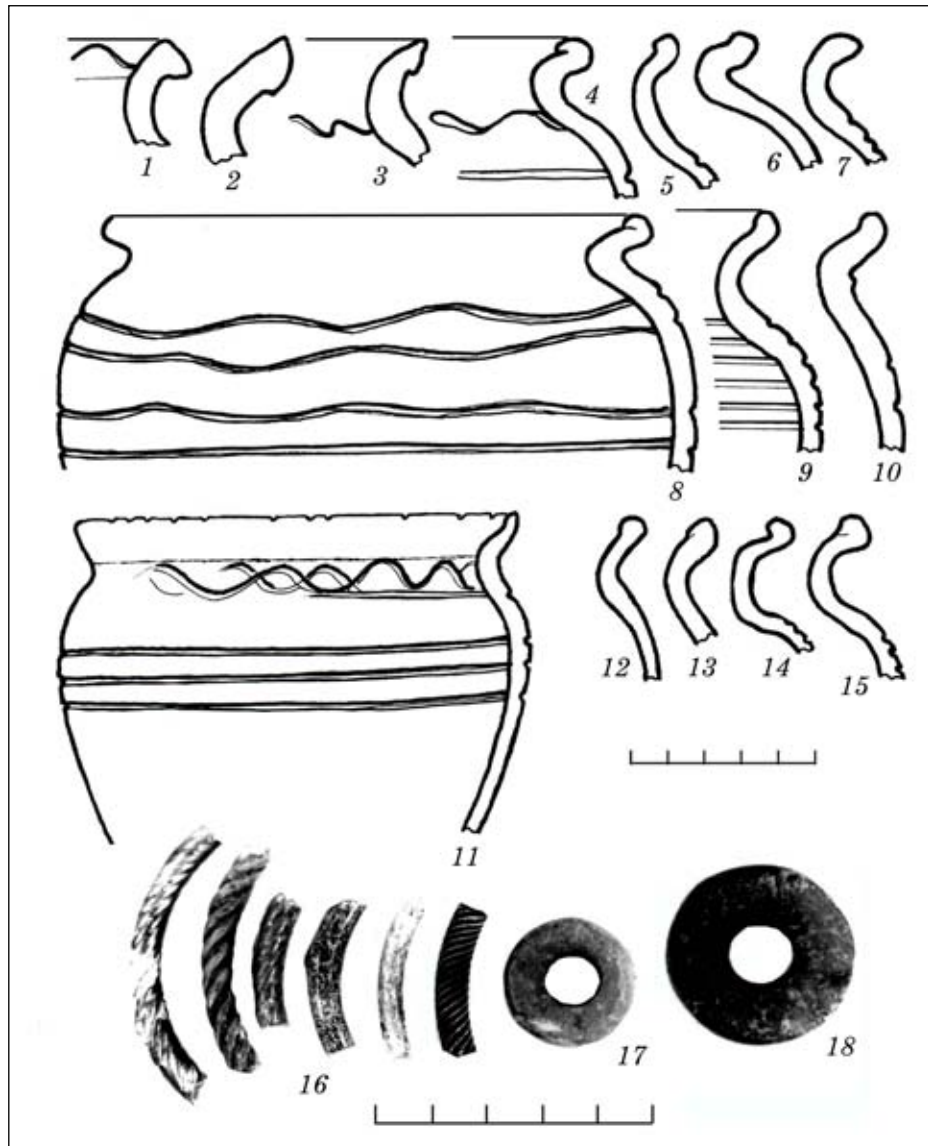

Рис. 14. Слов'яно-руські знахідки із розкопу на території Степанського замку: 1–15 – глиняний посуд; 16 – скляні браслети; 17 – прясельце із рожевого шиферу; 18 – прясельце із стінки глиняної посудини

ження схилів корінного берега на північ від замчища було зібрано уламки гончарних горщиків XII–XIII ст. Вірогідно, культурний шар епохи Київської Русі поширюється на ділянках на північ і південь від замчища, їх площа перевищує 2 га.

Археологічні джерела свідчать, що перші слов'янські фортеці в Погоринні з'являються у VII–VIII ст. (Хотомель, Залужжя). У X ст. чітка система заселення простежується на ділянці від Дюксина до Городця. Відстань між сусідніми фортецями становить 9–12 км. Ці пам'ятки разом із селищами та курганными могильниками дають уявлення про територіальні межі вже сформованих на той час слов'янських обштинних структур. Більшість городищ періоду племінних князівств втрачають своє значення в XI ст. До міських поселень XII–XIII ст. можна віднести згадані у літописах як центри уділь-

них князівств Дубровицю і Степань. Недалеко від впадіння Горині у Прип'ять важливим укріпленим поселенням в цей час був Давид-Городок (Білорусь) [Лысенко, 1999, с. 109–110, 119]. Поблизу Дубровиці продовжувала функціонувати фортеця в Залужжі, зручна для контролю над водним шляхом по р. Случ і розбудовується фортеця у Висоцьку, вірогідно, як один із центрів князівства земель над Горинню. Відзначимо, що у Висоцьку було знайдено великий давньоруський скарб, до складу якого входили 32 срібні монетні гривні та 3 браслети [Антонович, 1901, с. 46].

Відстані від Степаня до Дубровиці (56 км) і від Дубровиці до Давид-Городка (72 км) дозволяють розрахувати орієнтовні розміри округи, яка підпорядковувалась цим містам. Її радіус 30–35 км, а отже приблизна площа волостей у поліських районах над Горинню становила

2700–3700 км². Ці показники близькі до середніх величин, розрахованих П.П. Толочком для давньоруських територій лісової зони [Толочко, 1989, с. 96–97].

За литовсько-польської доби Дубровиця і Степань продовжували розвиватися, зберегли свій міський статус і провідне становище в регіоні, в той час як в Погоринні в межах Волинської Височини центри удільних князів Дорогобуж і Пересопниця в другій половині XIII ст. занепадають і перетворюються на звичайні села.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 1–133.

Ауліх В.В. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / В.В. Ауліх, І.П. Герета, С.І. Пеняк. – К.: Наукова думка, 1982.

Барсов Н. Географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.) / Н. Барсов. – Вильна, 1865.

Годованюк Е.М. Исследования бастионных замчищ на Волыни / Е.М. Годованюк // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 82–88. *Державний архів Рівненської області*, ф. Р–562, оп. 3, од. зб. 11.

Звіздецький Б.А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / Б.А. Звіздецький. – К., 2008.

Звіздецький Б.А. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня / Б.А. Звіздецький, А.В. Петраускас, В.І. Пільгуй // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 51–86.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. – М.-Л., 1958. – Т. 1.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников: Вып. Е1–36. – М.-Л., 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.

Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновения городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1985.

Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989.

Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья / Ю.В. Кухаренко // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–57. – М.: Наука, 1961.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999.

Кучинко М.М. Середньовічні міста Волинського Полісся як оборонні та адміністративні центри регіону / М.М. Кучинко // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006. – С. 7–16.

Літопис Руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989.

Лысенко П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Мн., 1974.

Лысенко П.Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Мн.: Беларуская навука, 1999.

Максимов Е. В. Славянские памятники у села Монастырек на Среднем Днепре / Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. – К.: Наукова думка, 1988.

Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. / О. Михайлишин. – К., 2000.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1981

году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1982 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1981/72.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1986 году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1987 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1986/37.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1988 году / Б.А. Прищепя. – Ровно, 1989 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1988/216.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р. / Б.А. Прищепя. – Рівне, 1993 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1992/173.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1993 р. / Б.А. Прищепя. – Рівне, 1994 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 1993/44.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу спільної археологічної експедиції Рівненського інституту слов'янознавства КІСУ, Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського краєзнавчого музею у 2001 році / Б.А. Прищепя. – Рівне, 2001 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2001/160.

Прищепя Б.А. Науковий звіт про роботу Державного підприємства Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002–2003 роках / Б.А. Прищепя. – Рівне, 2003 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2003/152.

Прищепя Б.А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році / Б.А. Прищепя, В.С. Чекурков, О.А. Позіховський, В.О. Самолюк, В.В. Ткач. – Рівне, 2007 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2007/198.

Прищепя Б.А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2011 році / Б.А. Прищепя, Л.І. Виноградська, О.П. Войтюк, В.С. Чекурков. – Рівне, 2011 // НА ІА НАНУ, ф. експедицій, № 2011/2.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – № 140.

Російський державний історичний архів [С.-Петербург], ф. 384, оп. 15, од. зб. 225.

Свешніков І.К. Довідник з археології України: Рівненська область / І.К. Свешніков, Ю.М. Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982.

Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–91 роках / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67.

Тихомиров М.Н. «Список русских городов дальних и ближних» / М.Н. Тихомиров // Исторические записки. – М., 1950. – № 40. – С. 214–259.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989.

Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. / Р.М. Чайка. – Львів, 2009.

Екскурсія от Городецкого Музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая летопись Южной России. – 1899. – № 1. – С. 213–214.

Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1959. – № 63.

Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnośredniowieczne. – Warszawa, 1960. – Т. V. – С. 231–260.

Б. А. Прищепна

**РАННИЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ В
ПОЛЕСКИХ РАЙОНАХ ПОГОРЫНЬЯ**

В работе дана характеристика славяно-русских городищ в полесских районах Погорынья в границах Ровенской области. Анализируются основные результаты полевых исследований, освещаются процессы трансформации поселенческих структур племенного периода IX–X вв. и становление городов XII–XIII вв. – Дубровицы и Степана.

В. Pryshchepa

**EARLY STAGES IN THE FORMATION
OF MEDIEVAL TOWNS IN
THE POLISSYA PARTS OF POHORYNNYA**

This work characterizes Slavonic-Rus' hillforts in Polissya regions of Pohorynna within the boundaries of Rivne region. The paper analyzes the main results of the field works, highlights transformation processes of the settlement structures during the tribal period of the 9th–10th cc. and the formation of the towns of Dubrovtytsya and Stepan in the 12th–13th cc.